

ning i skræddersyning, finere madlavning, mejerivæsen m. m. 1876 kunne der modtages 150 børn på 8 afdelinger og endnu 4 med plads for 80 børn kom til. Det er interessant at læse om dagliglivet på børnehjemmene, set på tidens baggrund et opmuntrende stykke socialhistorie. Udvidelser fandt sted, 1886 var flertallet af børnene ikke københavnere, de kom fra alle landsdele og 24 fra Nordslesvig. Ledelsen mødte nu og da kritik for manglende social forståelse. P. Sabroe udtalte sig stærkt imod »kasernering« af hjælpeløse børn og konstaterede bl. a., at børn på Jægerspris fik klø om fredagen! Under en folketingsdebat i 1913 blev den angrebne stiftelse dog også forsvaret, og et forstanderskifte bidrog til, at institutionen atter »gled ind i mere smult vande«. – Udviklingen op til vore dage skildres. En stor forandring skete 1946–47, da børnehjemmene fik samarbejde med den offentlige børneforsorg, og det blev bestemt, at Jægerspris-børnene skulle undervises sammen med kommunens børn. Og fra 1954 optoges også *drenge* på Stiftelsen. Men børneantallet gik tilbage; indtil 1959 var der dog over 100. Der er nu kun 4 børnehjem med normeret 70 børn. Behovet for børneforsorg har ændret karakter i takt med den sociale udvikling. »Den daglige tilværelse i et børnehjem adskiller sig ikke stort fra livet i en normalfamilie«, mener Harald Jørgensen. Og Stiftelsens børn, der i den første tid næsten alle blev tjenestepiger, opnår nu de mest forskellige uddannelser og stillinger i samfundet.

Rektor H. C. Rasmussen skildrer det børneforsorgsseminarium, der indviedes på Jægerspris i 1958, og rektor Ole Holmberg behandlingshjemmet Donekrogen, oprettet 1969 med henblik på adfærdsvanskelige børn. Pastor Poul Falk Hansens »Spredte glimt fra Jægerspris« fortæller om mere, end »turisten« ser, og afrunder værket således, at sidste-indtrykket ikke bliver for ensidigt institutionspræget.

Takket være en folkekær konges socialt forstående kone blev et gammelt, fornemt jagtslot i en naturskøn, skovrig egn omdannet til et børnehjem, hvis udvikling formede sig i ganske god overensstemmelse med skiftende tiders krav. Med rette bringer jubilæumsværket efter de historiske skildringer (hvor *noterne* også bør læses!) en fortegnelse over Stiftelsens medarbejdere, fra bestyrelsesmedlemmer og lærerkræfter til maskinpassere og varmemestre, bogholdere og skovfogder. – Kirsten Skovmands person-, sted- og emneregister på godt 16 spalter er også et udtryk for Jægerspris-historiens spændvidde.

Fridlev Skrubbeltrang

MARGIT MOGENSEN: FÆSTEBØNDERNE I ODSHERRED. *Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750–1800. Lokalhistorisk afd., 4, 1974, 212 s., ill., kr. 67,30, for medl. af hist. foren. kr. 44,85.*

I sin anmeldelse af Hans Jensen: »Dansk Jordpolitik I« (1936) pegede Fridlev Skrubbeltrang på det omfattende materiale i godsarkiverne og den store mængde oplysninger i de mange indberetninger til centraladministrationen, som kunne

udnyttes til at belyse det landbosamfund, reformlovgivningen i slutningen af det attende århundrede søgte at forandre. Fridlev Skrubbeltrangs egen forskning har for reformperiodens vedkommende stærkt betonet samspillet mellem eksisterende sociale og økonomiske vilkår og den førte politik – for herigennem at nå frem til et sikrere udgangspunkt for at udlede og tolke motiverne bag reformpolitikken. Denne linie har også præget Skrubbeltrangs undervisning på Københavns universitet, og Margit Mogensens nyudkomne arbejde knytter sig hertil – ganske naturligt, da manuskriptet i vid udstrækning bygger på et i 1971 afleveret speciale til skoleembedseksamen, som forfatteren udarbejdede under Skrubbeltrangs vejledning. »Fæstebønderne i Odsherred« er i ordets bedste betydning et elevarbejde, og foruden hyppige henvisninger til Skrubbeltrangs omfattende forfatterskab refererer Margit Mogensen til de upublicerede forskningsresultater, Skrubbeltrang fremlagde i sin undervisning (s. 196 f.). Foruden Margit Mogensens bog har det sidste år bragt flere bidrag til dansk landbohistorie, der kan føres tilbage til Fridlev Skrubbeltrangs lærervirksomhed, således Birgit Løgstrups og Arne Hentzes artikler i *Bol og By* 8 og Jørgen H. Andersens omfattende undersøgelse, »Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde« i *Historisk tidsskrift* bd. 74. Fridlev Skrubbeltrangs undervisning samlede aldrig det store antal deltagere, men blev til gengæld for adskillige studerende af afgørende betydning for deres videnskabelige udvikling.

Ved siden af undersøgelsens hovedformål, at skildre de sociale og økonomiske vilkår i bondestanden og følge, hvilken først og fremmest social konsekvens reformlovgivningen fik ude i landbosamfundet, har Margit Mogensen søgt at tilføje et komparativt aspekt. Til undersøgelsesområde er valgt Odsherred, hvor jorden var delt mellem kronen og proprietærgodset Dragsholm – hvordan var forholdene på disse to godser, og hvorledes førtes reformerne ud i livet, henholdsvis på krongodset og på stamhuset Dragsholm, senere baroniet Adellersborg.

Margit Mogensens disposition er bestemt ud fra de berøringspunkter, der eksisterede mellem fæstebønder og godsledelse, fæsteforholdet, landgilde og hoveri, skatter med mere, restancer, lån fra godset og udskiftningen. Hertil et kapitel om fæstebrugenes økonomi. Undersøgelsen repræsenterer et forsøg på at skildre reformperioden, som den blev oplevet fra de odsherredske fæstegårde. Reformpolitikkenes hovedtræk gives i en kort indledning, ligesom det næste kapitel om godserne fortrinsvis behandler befolknings- og brugsudviklingen og kun nødtørftigt behandler de to godser som administrative enheder. I glimt kan man i de følgende kapitler få indtryk af de hensyn, overvejelser og den praktisk-administrative linie, godsledelsen fulgte. En belysning af privatgodsets forhold ville på dette punkt givet løbe ind i problemer omkring materialet, men forfatteren lader ane, ikke mindst ved gentagne gange (s. 18, 38 f., 54, 147 og 192) at omtale krongodsforvalternes humane indstilling overfor bønderne, at der for dette godsområde var materiale til en samlet vurdering af lokalstyrelsens muligheder for at påvirke forholdene.

Bogens første hovedafsnit omhandler fæsteforholdene, og undersøgelsen går

først og fremmest ud på at fastslå »trygheden« i fæstet. Kunne en gårdfæster påregne at blive siddende på sin gård til han døde, eller ønskede at fratræde fæstet, og kunne han se frem til, at en søn eller svigersøn efterfulgte ham (»familiefæste«)? Mellø en trediedel og halvdelen blev siddende til deres død – og det gælder begge godser – mens på den anden side et betydeligt antal fæstere blev fradømt deres fæste i utide. For disse forsiddelser er tallene lidt højere på Dragsholm end på krongodset. Omkring halvdelen af alle fæstere blev i denne periode efterfulgt af en søn, en datter, vel i realiteten svigersønnen, eller på anden vis af »familie«. Her viser krongodset et stigende antal familiefæster.

Når det i fæsteprotokollerne (for krongodsets vedkommende før 1766 i regnskaberne indfæstningslister) oplyses, at forrige fæster er død eller fradømt gården, er oplysningerne næppe vanskelige at tolke. Men kildematerialet rummer her som andre steder mellemgrupper, og forfatteren opererer med »alder og svagelighed«, »godvillig afståelse«, og for Dragsholms vedkommende yderligere »alderdom, svagelighed og fattigdom« samt en lille gruppe, hvor en søn får fæstebrev på gården, men først tiltræder ved faderens død. Disse mellemgrupper omfatter på Dragsholm for hele den undersøgte periode 36,8 % af samtlige årsager til fæsteskitter, på krongodset 47,8 %. En forsiddelsesdom kunne, hvis den blev eksekveret, få hårde konsekvenser for den domfældte fæster, hvad forfatteren udmærket præciserer s. 48 f. Før 1787 har afgørelsen af, hvornår en fæster skulle fradømmes sin gård, beroet på et skøn fra godsledelsens side, og til enhver tid havde en betydelig del af ihvertfald de sjællandske fæstere restancer, mangler på bygninger og på besætning, således at de med loven og fæstebetingelserne i hånden kunne sættes ud! I hvilket omfang dækker disse mellemgrupper over tvungne »frivillige« afståelser, der skånede fæsteren for en forsiddelsesdom? I den seneste del af perioden – 1796–1800 – skyldes ikke mindre end 23 af 100 fæsteskitter på krongodset forsiddelse, 8 var godvillig afstået. I femåret forinden udgjorde forsiddelserne 8 af 72 årsager til fæsteforandringer, mens ikke mindre end 22 var rubriceret som godvillig afståelse, og Margit Mogensen påpeger (s. 142 f.), hvorledes der her er tale om en fra Rentekammeret dikteret strammere kurs overfor restanter. Det kunne tale for, at en human godsforvalter tidligere har »forklædt« tilsvarende situationer som godvillig afståelse eller fratrædelse på grund af alder og svagelighed. Forfatteren er da også opmærksom på, at de godvillige fratrædelser næppe altid var så godvillige endda (s. 41, 43, 53 f.)!

Materialet fra krongodset tillader en nærmere skildring af forholdene omkring forsiddelserne, og det er et trøsteløst billede, der oprulles. Kom der sygdom til gården, i besætningen eller i familien, og var det så i følge med dårlige høstår, da blev mange fæstere slået ud. Var det tilmed en forsiddet – og dermed forsømt gård, fæsteren overtog, var vilkårene ofte håbløse. At Henrik Pontopidans »Et grundskud« ikke er nogen overdreven skildring af fattigfolks indstilling i en desperat situation, viser omstændighederne omkring en udsættelse så sent som i år 1800 (s. 52 f.). Margit Mogensen understreger, hvordan godsforvalterne Jacob Hansen og efter ham Trojel viste stor imødekommenhed overfor

bønderne, og som det skildres i et senere afsnit flød lån og forstrækninger rigeligere her, end på Dragsholm gods, hvor der fornemmes en strammere, mere forretningsmæssig kurs. Til gengæld var man på privatgodset mere indstillet på at give en nytiltrådt fæster en nogenlunde start.

Det følgende kapitel, der omhandler landgilde og hoveri, konkluderer, at bønderne under Dragsholm på dette punkt havde større byrder at bære end krongodsets fæstere. Afgifterne lå lidt højere på privatgodset, og på krongodset var hoveriarbejdet ret beskedent, mens en hoveriforening fra 1792 tyder på et efter sjællandske forhold ret omfattende hoveri. Både på det odsherredske gods og på Dragsholm var der imidlertid flere stridigheder omkring fastsættelsen af arbejdets omfang, og når man gennemlæser skildringen af disse uoverensstemmelser, der kunne ende ved Højesteret, forekommer det forståeligt, at hoveriet var et punkt, som reformregeringen først sent tog fat på. Her havde godsejerne kontante interesser i at sikre sig den nødvendige arbejdskraft til den øgede produktion på hovedgårdene, og på dette punkt var selv undertrykte sjællandske fæstere ikke tilbageholdende med at hævde, hvad de mente, var deres ret.

Afsnittene om skatter, tiende og militærtjeneste samt om restancer og forstrækninger er ret kortfattede. Atter peger det fremlagte kildemateriale mod en mere human – eller eftergivende holdning på krongodset. Det var også lettere på dette gods at blive fritaget for ekstraskatten af 1762. I slutningen af perioden voksede restancerne kraftigt på det odsherredske gods, og Margit Mogensen viser, hvorledes udviklingen i restancerne hænger sammen med de enkelte landsbyers udskiftnings tidspunkter. Der var tidligt udskiftede landsbyer, der i 1790'erne begyndte i ordets egentlige forstand at høste udbyttet af de forbedrede produktionsvilkår, og som nu klarede sig relativt godt, mens det store Højby sogn, der blev udskiftet ret sent næsten fordoblede restancerne fra 1790 til 1800.

I kapitlet om fæstegårdens økonomi forsøger Margit Mogensen at vurdere formueforhold og væsentlige sider som kreaturhold og høstudbytte. Der var på det odsherredske gods kun overskud i hvert tiende gårdfæsterbo, og hvor der enkelte steder fandtes virkelige formuer, hidrørte det i reglen fra bierhverv. Oplysninger fra andre egne af landet tyder i samme retning – Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, var en aktiv handelsmand og professor Rasmus Nyerups fader, der var fæstebonde i Ørsted på Fyn, kunne holde drengen til bogen, fordi han tjente penge som smørhandler.

Kreaturholdet hos bønderne var beskedent, men viser dog fremgang på begge godser. På krongodset havde hver gård 1776–80 gennemsnitlig 2,6 malkekøer, 1796–1800 3,2, mens synsforretninger på Dragsholm fra henholdsvis 1785 og 1801 viser 2,8 og 5,3 malkekøer. Takket være meget fyldige indberetninger om høstens udfald fra amtmand Løvenskiold har Margit Mogensen søgt at belyse foldudbyttet hos fæstebønderne. Høstudbyttet er et afgørende punkt i bedømmelsen af bondebrugets situation omkring landboreformørerne, for, som forfatteren skriver, »blot en halv folds stigning kunne bevirke at en bonde kunne undgå at låne sædekorn til høj rente, og det var måske afgørende for,

om han fik betalt sine afgifter til tiden«. (s. 163). Foldopgivelserne fra Dragsholm amt er naturligvis skønsmæssige – og mon ikke man gør klogt i at opfatte dem som minimumstal (jfr. de altid lidt mistrøstige høstudsigter, landbrugsorganisationerne møder frem med hver eneste sommer!). Til sammenligning meddeles nedenfor foldudbyttet fra en fæstegård i Åsum ved Odense, baseret på en bevaret regnskabsbog fra årene 1785 til 1792. Gården, der ejedes af en mand udenfor bondestanden lå i fællesskab med landsbyens øvrige gårde, der udskiftedes i 1792. (Sv. Frederiksen: Aasum. Træk af Sognets historie (1968) s. 81):

	Odsherred			Dragsholm			Gård i Aasum		
	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1784	3	5	3	4	6	2½			
1785	2½	4	3½	3	5	3	3½	3	3½
1786	3	4½	3	4	4½	3	4	2¾	2½
1787	4	4½	3				5½	5	4
1788	3	4	4				5	2¾	2
1789	3	4	4½	mdl	mdl	god	5	6½	3¾
1790	5	6	5				6	5	3½
1791	3	5	4½	3½	6	4½	3¾	5	4
1792	3	4	5	3	4½	4½	3¾	4½	3

Året 1790 betegnes i Odsherred som et frugtbart år, og opgivelserne fra »Walthergården« i Åsum har tilsvarende gode tal. Der er uoverensstemmelser mellem de tre talrækker, som naturligt kan ventes, men også et fælles, svagt stigende niveau fra de første tal.

Afsluttende behandles udskiftningen, der på krongodset fandt sted fra 1782 og fremefter, på Dragsholm først i 1790'ernes sidste år. På krongodset havde man iøvrigt allerede i 1770'ernes slutning eksperimenteret med udskiftningen i et par landsbyer og Hølkerup i Egebjergs sogn fik besøg af Johan Ludvig Reventlow i 1780, der udtalte sig positivt om forandringen. Udskiftningen blev vel gennemført på krongodset og en stor del gårde udflyttet. At udskiftningen trods en imødekommende godsledelse kunne have sociale omkostninger viser de mange forsiddelser i slutningen af 1790'erne, der i høj grad ramte nyudflyttede fæstere i Vig sogn.

Konklusionen på den sammenlignende undersøgelse må blive, at fæsterne under krongodset i Odsherred kunne forvente større tolerance med hensyn til lån, til hjælp på forskellig vis i nødsituationer og restancernes omfang. På Dragsholm var kursen strammere, men til gengæld var der større omhu for at sætte nye fæstere godt igang – så fik de i højere grad klare sig selv fremover. Efter en forsiddelse var der håb for en fæster på kronens gods at se et familiemedlem rykke ind på gården, mens dette var udelukket på Dragsholm. Alt i alt en mere forretningsmæssig godsledelse på privatgodset. Men der synes også

i de naturgivne forudsætninger at have været grundlag for en mere effektiv administration på Dragsholm gods. Under dette gods hørte efter forskellige mageskifter Hørve, Vallekilde, Fårevejle og det fjerntliggende Holmstrup sogn – under krongodset resten af Odsherred. Dragsholm havde de bedste jorder i området, idet Hørve og Vallekilde efter 1844-matriklen havde henholdsvis $8\frac{3}{4}$ og $8\frac{1}{4}$ tønne land på en tønne hartkorn. Resten af sognene i Odsherred lå på mellem $10\frac{1}{4}$ og 26 tønner pr. td. htk. og Rørvig helt oppe på 32 tønner land pr. td. htk. Både G. Begtrup og A. F. Bergsøe mener, at Odsherred under den gamle matrikel var for højt ansat. Med det ringe foldudbytte og beskedne produktionsomfang, der var vilkårene under det gamle system, skulle der ikke store misforhold til i henseende til afgiftsniveau, før overskuddet var borte. Der kunne høstes mere på de gode jorder mod syd, holdes større kvægbesætning og således ydes højere afgifter. Odsherred som helhed er et af de mindst frugtbare sjællandske herreder, og krongodset omfattede de magreste jorder.

Margit Mogensens arbejde om fæstebøndernes vilkår i Odsherred er et solidt og kyndigt arbejde. Forfatteren bevæger sig med sikkerhed i det ofte ufuldstændigt bevarede kildemateriale og skønner forsigtigt, som det sømmer sig en elev af Fridlev Skrubbeltang. Undersøgelsen er lidt af en torso, idet husmændenes forhold kun glimtvis er belyst. Dette ansvar påhviler ikke forfatteren, der i sit speciale inddrog også denne socialgruppe. Men manuskriptet har måttet beskæres for at opnå de bevilgende instansers støtte. Det er lidt bittert at konstatere, at der ikke har været mulighed for at få dækket de dog i den store sammenhæng beskedne omkostninger, når der som her foreligger et kyndigt, metodisk sikkert arbejde om et centralt socialhistorisk emne.

Claus Bjørn

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER OG MINNA HOLM KRAGELUND:
DAGLIGLIV BAG DÆMNINGEN. LAMMEFJORDEN 1873–1973. *Gyldendal 1974. 187 s., ill., kr. 52.*

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER OG MINNA HOLM KRAGELUND:
LITTERATUR OM LAMMEFJORDEN. *Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt 1973. 20 s., kr. 5.*

Af politiske såvel som økonomiske grunde var der i anden halvdel af 19. årh. stor interesse for en forøgelse af det dyrkede areal i Danmark. Midlerne var som bekendt først og fremmest opdyrkning af hedearealer, men også inddæmninger og udtørringer var der stor interesse for.

Rundt om i landet – også i Odsherred – var der i løbet af 1840'erne og 50'erne gennemført mindre udtørringer af søer o. lign., men i intet tilfælde af dimensioner som den udtørring af Lammefjorden, der indledtes i foråret 1873. Det var et arbejde, som fra sin begyndelse satte ikke blot datidens teknikere på en hård prøve, men tillige tærede hårdt på de økonomiske ressourcer og